

L'energia hidroelèctrica i la transformació del paisatge pirinenc

Arcadi Castelló i Eva Perisé

Els paisatges de l'aigua són el producte resultant i perceptible de la combinació dinàmica d'elements físics (dels quals l'aigua és el més rellevant) i elements antròpics (desencadenats per l'acció humana), combinació que converteix el conjunt en un entramat social i cultural en contínua evolució (Ribas, 2007). En el cas del Pallars, la combinació més evident d'aquests elements la trobem en la indústria hidroelèctrica, que als primers decennis del segle xx va transformar el paisatge i l'economia pirinenca, ancorada encara en aquells moments en un model de societat preindustrial.

Si bé hi ha diferents recerques que analitzen l'evolució històrica, econòmica i demogràfica d'aquesta activitat al Pallars (Castilló i Mateu, 1981; Tarraubella, 1990; Boneta, 2011), són encara escassos els estudis de les transformacions que ha viscut aquest territori des de la perspectiva del patrimoni i, encara menys, del paisatge. Aquest capítol vol ser una primera aproximació a aquest àmbit per tal de contribuir a fixar les bases metodològiques i de continguts, transcendents tant per al coneixement científic com per a la futura valorització d'aquest paisatge.

El Pirineu occidental català, i el Pallars en particular, va tenir un paper clau en la industrialització de Catalunya, fent possible un creixement sostingut, batejat per alguns historiadors com el *segon salt endavant*. L'aprofitament dels abundants recursos hídrics per a la producció d'energia hidroelèctrica i els avenços tècnics, especialment l'aparició del corrent altern que facilitava el transport d'energia a llarga distància, van permetre donar un nou impuls a la industrialització que creixia amb força a Barcelona i el seu rerepaís més immediat. Un procés que, fins a aquell moment, depenia fonamentalment d'un altre recurs energètic, el carbó, que calia importar de Gales, Anglaterra i Astúries.

El Pallars s'integra així en un nou model de desenvolupament que vertebrava el territori des de l'especialització productiva, amb un centre orientat cap a la producció de béns i serveis i una perifèria que la nodreix de mà d'obra i, en aquest cas, d'energia neta i barata per alimentar les fàbriques tèxtils i metal·lúrgiques. D'aquesta manera, els territoris allunyats de les àrees industrials trenquen el seu aïllament i l'economia d'autoconsum que regia la seva vida, cosa que facilita la progressiva integració al nou or-

dre econòmic. En aquest context, el Pallars Jussà és l'epicentre de les noves fàbriques d'energia neta, transportable i barata i, ahora, l'escenari de les lluites empresarials de dos grans grups financers (Tatjer, 2008) pel domini del mercat de subministrament energètic de la indústria i dels serveis públics. Les característiques físiques i geomorfològiques del territori pirinenc i prepirinenc permeten que l'explotació, aprofitant tots els sistemes i tècniques de producció d'hidroelectricitat, sigui certament intensiva: a la vall Fosca, per mitjà de la represa i la interconnexió dels estanys del circ glacial de la capçalera o de la deriva dels cabals dels rius per aconseguir un desnivell de cota suficient per impulsar les turbines, i a la Conca de Tremp, per mitjà de la construcció de grans preses aprofitant els barratges naturals que representen els congostos de Sant Antoni i de Terradets. Així doncs, el Pallars entra en una dinàmica de canvis que marca profundament el seu futur econòmic i social, modifica el seu rol en el mapa de l'especialització productiva territorial i, ahora, transforma el seu paisatge.

Imatge 1. Construcció de parets de presa a l'estany Tort al voltant dels anys vint per augmentar la capacitat d'emmagatzemar aigua. L'espai forma part del sistema d'alimentació de la central hidroelèctrica de Capdella.

Avui és incontestable tant per als estudiosos com per a la societat palleresa en general que la interrupció de la indústria hidroelèctrica en una societat agrària que, al tombant del segle xx, patia una forta crisi (en gran part a causa de sequeres que afectaven el conreu de cereals i de la plaga de la fil·loxera) va representar l'element vertebrador d'una nova economia i d'unes noves formes de vida (salaris, escoles, lleure, etc.) l'impacte de les quals fa pocs anys que s'analitza i s'avalua. No fou fins a la dècada del 1980 que es començaren a posar les bases del treball d'anàlisi i de reconeixement històric i social d'aquests esdeveniments i no ha estat fins a l'any 2012, 100 anys després de la producció del primer kilowatt, que s'ha començat a mirar el territori des de la perspectiva interdisciplinària del patrimoni i el paisatge.

La patrimonialització de la indústria hidroelèctrica al Pallars

La valorització del patrimoni hidroelèctric és actualment una línia d'actuació clara i amb una trajectòria plenament consolidada a la comarca del Pallars Jussà, un dels territoris de Catalunya on les centrals hidroelèctriques tenen més presència i han deixat més petjada.

Ja fa temps que al territori han sorgit diverses iniciatives per posar en valor el patrimoni hidroelèctric, un patrimoni “jove”, localitzat en un entorn rural, *a priori* fred i allunyat dels valors estètics més característics del patrimoni industrial —els entorns fabrils urbans— amb una singularitat i sobretot amb una presència i un diàleg amb l'entorn que impregna tot el territori i li confereix singularitat i identitat.

Aquestes iniciatives s'emmirallen en les iniciades ja fa mig segle al Regne Unit, bressol de la revolució industrial, i que es dugueren a terme amb la finalitat de preservar i divulgar un extens patrimoni amenaçat pel deteriorament que provoca la llarga inactivitat i l'oblit. En el cas de la indústria hidroelèctrica pirinenca, els més de 100 anys d'activitat han generat un extens ventall d'elements potencialment patrimonialitzables, vinculats directament o indirecta a aquesta activitat: les infraestructures (preses, canalitzacions, campaments, empreses de ciment, línies d'alta tensió, etc.), els equipaments i les tecnologies específiques (centrals, turbines, ro-

tors, reguladors, etc.), les tècniques constructives i els nous materials (formigó, ferro, tuneladores), els mitjans de transport (trens Renard, carrilets, funiculars, telefèric), l'urbanisme i els equipaments socials (eixamples, escoles, cafès, restaurants, xalets, camps d'esport, etc.), alguns dels quals malauradament pateixen una forta degradació o han desaparegut davant de la indiferència general. En definitiva, una extensíssima relació de béns —encara sense un rigorós treball d'inventari— que deixa una contundent empremta sobre el territori i obliga a plantejar una reflexió tant necessària com encara poc discutida: què cal preservar? Què volem preservar?

Imatge 2. El Museu Hidroelèctric de Capdella, en funcionament des de 2001, busca preservar els principals elements patrimonials de la central hidroelèctrica de Capdella, a la vall Fosca.

Actualment trobem alguns exemples de patrimonialització de la indústria hidroelèctrica del Pallars, alguns ja en funcionament i d'altres en fase de creació. Entre els primers, el més significatiu és el del Museu Hidroelèctric de Capdella, a la vall Fosca. El projecte va néixer l'any 2001 amb l'objectiu de preservar els principals elements patrimonials de la central hidroelèctrica de Capdella, la primera gran central que es va posar en mar-

xa a Catalunya (1911-1914) i que fou impulsada per la companyia Energía Eléctrica de Cataluña. Com no pot ser d'una altra manera, l'obertura del museu va anar precedida d'una llarga tasca d'inventari, recuperació, restauració i musealització del material vinculat a la central. Una tasca complexa impulsada no pas per l'actual empresa explotadora (Endesa), sinó per l'Ajuntament de la Torre de Capdella, on estan ubicades tant la central com la xarxa d'estanys que l'alimenten. El museu, les instal·lacions centrals del qual estan ubicades a les antigues oficines de la companyia explotadora, té un contingut museològic centrat en l'evolució històrica de les fórmules d'explotació hidroelèctrica, de la tradicional amb salts d'aigua contínua a les més modernes, basades en el reaprofitament dels recursos hídrics per sistemes de bombeig. El museu està gestionat per un equip tècnic integrat per una directora i diferents guies, amb la col·laboració d'antics treballadors de la central hidroelèctrica. El museu, que forma part del Sistema Territorial del Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, té un règim de funcionament permanent al llarg de tot l'any amb extensions de visites a les nombroses instal·lacions localitzades en diferents espais exteriors, la majoria encara en funcionament (sala de turbines, estanys represats) i d'altres en desús (carrilet, barracons, funicular).

A banda d'aquest equipament, l'Ajuntament de la Torre de Capdella ha impulsat la preservació i la valorització d'altres elements vinculats al patrimoni hidroelèctric i n'ha promogut un canvi d'ús. Es tracta, en primer lloc, del telefèric Vall Fosca, un equipament destinat originàriament al transport de mercaderies per la construcció de la central de Sallente i reconvertit posteriorment en mitjà de transport de passatgers fins a l'estany Gento, inici de la gran zona lacustre de la vall i porta d'entrada al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. L'any 1973 ja s'havia reconvertit per a ús turístic un edifici construït el 1917 com a residència dels enginyers que treballaven en les obres d'interconnexió dels estanys de capçalera que havien de proveir d'aigua les turbines de la central de Capdella. L'edifici en qüestió, conegut com a Refugi Colomina, és un refugi d'alta muntanya i forma part de la xarxa d'equipaments que gestiona la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya (FEEC).

Altres territoris pirinencs han impulsat igualment la valorització del seu patrimoni hidroelèctric. El cas més significatiu el trobem a la comar-

ca del Pallars Sobirà, on l'Ajuntament de Lladorre ha posat en marxa un projecte que permet visitar les instal·lacions de la central hidroelèctrica de Tavascan, inaugurada l'any 1974, i conèixer, gràcies a un centre d'interpretació, els diferents sistemes d'aprofitament de l'aigua per a la producció d'energia elèctrica. Aquesta iniciativa permet visitar una central hidroelèctrica situada en una galeria subterrània a 500 m de profunditat que té la singularitat d'haver estat la primera central reversible¹ que es va posar en marxa a l'Estat espanyol.

Imatge 3. Telefèric VallFosca, equipament destinat originàriament al transport de mercaderies per la construcció de la central de Sallente i reconvertit en mitjà de transport de passatgers fins a l'estany Gento.

Més recentment, i amb motiu de la commemoració del centenari de l'inici de l'activitat hidroelèctrica al Pallars (1912-2012), diferents administracions locals han dut a terme un seguit d'actes per estudiar i divulgar una activitat econòmica transcendental en el procés d'industrialització de

¹ Nota dels editors: de dia la central agafa l'aigua dels estanys per produir electricitat, i durant la nit torna a pujar l'aigua fins als estanys superiors per poder reutilitzar-la com a font d'energia.

Catalunya. Entre el conjunt d'iniciatives cal destacar la reedició de llibres de recerca sobre el procés d'implantació de les hidroelèctriques a la vall Fosca i a la Conca de Tremp, l'elaboració del documental *La gran aventura de La Canadencia*, l'organització de cursos de divulgació i recerca en el marc dels cursos d'estiu de la Universitat de Lleida, l'exposició itinerant "El Pallars il·lumina Catalunya" i l'exposició de carrer "100 anys. 10 imatges. 1 territori" i, ja en el camp de la valorització del patrimoni, la remodelació i la millora dels continguts museogràfics del ja esmentat Museu Hidroelèctric de Capdella.

Com encarar l'anàlisi de la transformació del paisatge hidroelèctric

Com hem explicat, les actuacions centrades en la patrimonialització dels béns hidroelèctrics tenen una trajectòria ja consolidada, amb importants aportacions també en relació amb la seva valorització i el seu aprofitament turisticocultural, així com en el camp del desenvolupament local (Capel, 1996). No passa el mateix en el vessant paisatgístic. Fins on coneixem, a Catalunya, on el paisatge fa relativament poc temps que ha estat incorporat a la planificació territorial i a la legislació ambiental, són escasses encara les aproximacions acadèmiques a la interpretació paisatgística de l'energia i encara ho són més en el cas de l'energia hidroelèctrica (Pavon, 2010).

Segurament és ara, a poc més de 100 anys de l'inici d'aquestes activitats al Pirineu, quan es comencen a posar les bases de l'anàlisi i de la construcció d'un relat sobre el valor i la interpretació paisatgística de l'activitat hidroelèctrica als Pirineus catalans nord-occidentals. I aquesta situació es deu més a l'impuls de les iniciatives locals vinculades a la valorització i el reconeixement del patrimoni que no pas a l'impuls provinent de l'àmbit de la recerca i la producció científica. La constitució, ara fa uns cinc anys, d'una comissió científica encarregada de donar contingut a la commemoració del centenari de l'inici de l'activitat hidroelèctrica al Pallars va ser l'element vertebrador d'aquesta línia de treball de reivindicació de la conservació del patrimoni hidroelèctric i el paisatge hidroelèctric pirinenc.

Aquesta línia de treball, de manera obligada, ha de fer referència al marc normatiu que la regeix. El Conveni europeu del paisatge i la Llei de

protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya són els principals referents a l'hora de centrar aquesta anàlisi. De fet, la Llei del paisatge es converteix en un referent de primer ordre a l'hora de cercar el reconeixement, la protecció, la gestió i l'ordenació del paisatge, a fi de preservar-ne els valors naturals, patrimonials, culturals, socials i econòmics. L'instrument encarregat d'introduir objectius paisatgístics en el planejament territorial i sectorial és el catàleg de paisatge. Així, el *Catàleg del paisatge de l'Alt Pirineu i Aran*, aprovat l'abril del 2013, identifica i caracteritza el paisatge hidroelèctric com un dels paisatges antropitzats més significatius dels Pirineus. El catàleg destaca conceptes interessants com ara el criptopaisatge que configuren les centrals hidroelèctriques soterrades. També avalua els impactes i els possibles riscos sobre aquest paisatge i estableix els objectius de qualitat paisatgística seguint els resultats obtinguts en els processos de participació ciutadana.

La Llei de paisatge defineix el paisatge com qualsevol part del territori, tal com la població la percep, el caràcter de la qual resulta de l'acció de factors naturals o humans i de les seves interrelacions. Aquesta definició encaixa plenament amb la realitat de l'entorn territorial analitzat: un recurs natural abundant a la serralada pirinenca, un relleu que afavoreix la construcció de grans embassaments i una activitat productiva estratègica per al desenvolupament econòmic del país. Aquest és doncs un bon ancoratge metodològic a l'hora d'encetar la recerca. Per bé que cada vegada són més remarcables les anàlisis paisatgístiques centrades en l'aigua —i aquesta publicació n'és una mostra—, encara són escasses les aportacions que estudien l'ús industrial de l'aigua i els seus efectes sobre el paisatge. Aquest exercici ja s'ha dut a terme en territoris vinculats a la primera industrialització, aquella que aprofitava la força hidràulica per proveir les fàbriques d'energia *in situ*, de les quals el Cardener, el Ter i el Llobregat serien bons exemples. Contràriament, encara no s'ha entrat —o nosaltres no ho coneixem— d'una manera rigorosa en l'estudi del que serien els paisatges hidroelèctrics pirinencs.

A l'hora d'abordar l'anàlisi paisatgística de l'activitat hidroelèctrica del Pirineu cal tenir en compte els valors d'aquest paisatge i les dinàmiques naturals i econòmiques que han intervingut en la seva transformació i valorització. Així, en primer lloc, cal tenir present que el paisatge modern del

Pallars Jussà ha estat modelat, en bona mesura, per les transformacions socioeconòmiques que han regit la Catalunya de l'últim segle: la crisi agrària provocada per la plaga de la fil·loxera al voltant del primer decenni del segle xx; els aprofitaments hidroelèctrics que s'han donat en diferents onades al llarg d'aquests darrers 100 anys; les polítiques de repoblació forestal promogudes pel franquisme, i la crisi agrària de la dècada del 1960 provocada per la mecanització del camp.

A finals del segle xix, al Pallars, el conreu de la vinya, bàsic en el model agrari de la muntanya mediterrània, obtenia una important producció destinada a l'autoconsum però també a la venda, tant als territoris d'alta muntanya com als fabricants d'aiguardent del Baix Camp. Aquest conreu ocupava grans extensions de les terres prepirinenques, a les feixes dels vessants més assolellats, o convivint als fons de la conca amb els cereals i les oliveres. La desaparició de la vinya com a conseqüència de la plaga de la fil·loxera a principis del segle xx va canviar la fesomia d'aquestes terres.

Un altre factor clau en la transformació d'aquest paisatge té a veure amb l'aprofitament d'un recurs natural abundant al Pirineu, l'aigua, que esdevé durant molts anys en la força motriu de la indústria catalana. El seu aprofitament intensiu es converteix en l'element transformador del paisatge pallarès, en tota la seva extensió territorial: presa dels estanys de la capçalera de la vall Fosca, alteració dels règims fluvials amb les preses de derivació i els seus canals auxiliars, construcció de grans preses aprofitant els congostos prepirinenques com ara Sant Antoni i Terradets i, complementàriament, creació de noves superfícies de regadiu a la Conca de Tremp. A més, les polítiques de lluita contra l'erosió per evitar el rebliment dels embassaments, i de passada crear llocs de treball en la deprimida economia espanyola de la primera postguerra, van comportar la reforestació de molts vessants, tant de la vall central de la comarca com de les valls secundàries, ocupats fins llavors majoritàriament per feixes i pastures comunals.

Una tercera dinàmica és la modificació que es dona a l'agricultura de la zona com a conseqüència de la dificultat de mecanitzar moltes terres de conreu i, alhora, de la creixent demanda de mà d'obra de les zones industrials. Així el tradicional mosaic de la trilogia mediterrània (blat, vinya i olivera) deixa pas als conreus cerealístics, els ametllers i les granges de porcs, mentre que a les valls pirinenques les pastures d'alta muntanya i

Imatge 4. Els embassaments del Pirineu són escenaris d'activitats turístiques com poden ser els esports nàutics.

fins i tot els prats de dall menys productius s'abandonen i són colonitzats per les bosquines. El resultat és un paisatge rural mediterrani singular, on els serrats àrids conviuen amb les masses d'aigua, les pastures amb els gaürrers, les torres d'alta tensió amb els campanars i les feixes amb els vesants erosionats, i on és fàcil de veure, superposades, algunes de les petjades descrites.

De tots aquestes les dinàmiques, la producció d'energia hidroelèctrica és la més transcendent i la que més canvis indueix en el territori i la societat palleasa: accelera el trencament de l'economia d'autoconsum, provoca augments sobtats de població, modernitza les formes de vida i els sistemes de treball, introdueix els salaris, desenvolupa un nou urbanisme (transformació urbana) i, alhora, modifica intensament el paisatge.

Val a dir que l'activitat hidroelèctrica incideix també en altres sectors de l'economia que, a la vegada, generen paisatges nous. Entre aquests sectors, cal fer menció especial al turisme. En el territori prepirinenc mediterrani, els embassaments són els escenaris de les primeres activitats turístiques pirinenques no alpines. Són els espais a l'entorn dels quals, a partir de

la dècada del 1960, comença a aparèixer un singular turista centreeuropeu a la recerca d'una versió rural i tranquil·la de la desitjada destinació de sol i platja, es creen els primers equipaments d'allotjament i s'aixequen algunes petites urbanitzacions, no sempre reeixides. Anys més tard, els estanys i circs glacials de la vall Fosca, amb equipaments reconvertits de les construccions hidroelèctriques, van ser els escenaris demandats per a la pràctica del senderisme i per a la descoberta del patrimoni industrial hidroelèctric.

Les transformacions del paisatge provocades per la indústria hidroelèctrica són intenses i extenses. D'una banda, aquesta indústria requereix la construcció de moltes grans infraestructures necessàries tant per a la producció d'energia (preses, canals, canonades forçades, represa d'estanys, preses de derivació als rius, etc.) com també per al transport de l'energia fins a les zones urbanes de gran consum (línies, torres d'alta tensió); de l'altra, les preses inunden moltes terres de conreu i els nous regadius propicien l'aparició de noves infraestructures, i tot plegat provoca l'alteració del paisatge agrari tradicional. També, lligats a aquests canvis, alguns nuclis de població perden el seu espai agrari més productiu i entren en un procés d'abandó irrecuperable.

El paisatge hidroelèctric, entès com la interrelació entre elements naturals i elements antropitzats, modela bona part del paisatge pirinenc, amb una intensitat i una extensió més fortes del que es podria pensar. Rius, estanys, aiguamolls i embassaments —elements clau del paisatge natural pirinenc— estan en la majoria dels casos modelats, d'una manera o una altra, per l'activitat hidroelèctrica. Pot servir d'exemple una de les màximes icones del paisatge pirinenc, l'estany de Sant Maurici, dins del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, l'aigua del qual arriba al peu dels Encantats per la represa que alimenta la central d'Espot.

Així doncs, el paisatge hidroelèctric és un paisatge fortament antropitzat, fruit de la relació entre les característiques físiques del territori (forts desnivells, congostos), un recurs natural abundant (l'aigua) i la necessitat de produir energia per a les zones industrials. És una activitat que arrenca als primers decennis del segle xx, segueix, amb més o menys intensitat, fins a l'actualitat (centrals de bombeig, minicentrals) i es projecta cap al futur (represes d'estanys de capçalera, línies de molta alta tensió) en una dinàmica d'evolució permanent.

Imatge 5. La indústria hidroelèctrica ha donat lloc a importants transformacions del paisatge, a causa de la construcció de les infraestructures necessàries tant per a la producció d'energia com pel seu transport fins a les zones de consum.

És important destacar que la commemoració del centenari de l'activitat hidroelèctrica al Pirineu ha estat el catalitzador d'una consciència col·lectiva i d'una identitat territorial singular que es pot concretar en l'existència i el reconeixement d'un paisatge hidroelèctric, de la mateixa manera que ja *reconeixem* altres paisatges de l'aigua o de l'energia, com, per exemple, els arrossars del delta de l'Ebre, les colònies tèxtils del Llobregat, el Cardener i el Ter i les xemeneies de la ja desmantellada central tèrmica de Sant Adrià de Besòs.

Referències bibliogràfiques

- ALVAREZ ARECES, M. Angel (2010). "Patrimonio industrial, paisaje y desarrollo territorial", *AREAS. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, núm. 29, p. 21-29.
- BONETA I CARRERA, Martí (2011). *La Vall Fosca: els llacs de la llum: desenvolupament socio-econòmic a començaments del segle xx*. Tremp: Garsineu
- BONETA I CARRERA, Martí; TARRAUBELLA I MIRABET, F. Xavier (2013). *L'electricitat al Pallars Jussà, 1911-1940. Imatges d'un temps o d'un espai*. Tremp: Garsineu.
- CAPEL, Horacio. (1996). "El turismo industrial y el patrimonio histórico de la electricidad", *Actas de las I Jornadas sobre Catalogación del Patrimonio Histórico. Hacia una integración disciplinar, Sevilla 19 al 22 de abril de 1995*. Sevilla: Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, p. 170-195.
- CASTILLÓ, A; MATEU, X. (1981). *El Pallars Jussà. Estructura socioeconòmica i territorial del Pallars Jussà i de l'Alta Ribagorça*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya.
- NELLO Oriol, (2014). *La producció d'energia elèctrica i la transformació del paisatge*. Conferència del curs Hidroelèctriques: paisatge, territori i societat de la Universitat de Lleida.
- NOGUÉ, Joan; SALA, Pere (dir.) (2013). *Catàleg de paisatge de l'Alt Pirineu i Aran*. Olot: Observatori del Paisatge de Catalunya. [Disponible al web de l'Observatori del Paisatge: www.catpaisatge.net].
- PAVÓN, David (2010). *L'explotació hidroelèctrica i la transformació del paisatge*. Conferència del curs Pels camins de l'aigua: les hidroelèctriques al Pallars (1910-1939), de la Universitat de Lleida.
- PERISÉ, Eva; SOLÀ, Jordi; TARRAUBELLA, F Xavier (2012). *El Pallars il·lumina Catalunya. 1912-2012. Cent anys d'energia hidroelèctrica*. Terrassa: mNACTEC
- RIBAS, Anna (2007). "Los paisajes del agua como paisajes culturales. Conceptos, métodos y experiencias prácticas para su interpretación y valorización", *Revista da Associação de Professores de Geografia*, núm. 32, p. 39-48.
- TATJER, Joan (2008). *El Diputat Riu, un pallarès visionari*. Tremp: IDAPA
- TARRAUBELLA I MIRABET, F. Xavier (1990). *La Canadenca al Pallars: repercussions socio-econòmiques de la construcció de l'embassament de Sant Antoni a la Conca de Tremp, 1910-1920*. Lleida: Virgili & Pagès.